

Tadeusz Kondracki

<https://orcid.org/0000-0001-5327-5591>

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

## Obchody świąt państwowych w działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii w latach 1946–1990

**Abstrakt:** Tematem artykułu jest miejsce obchodów świąt państwowych w działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii. Ukazano znaczenie, jakie obchody m.in. święta Konstytucji 3 maja, Święta Żołnierza i Święta Niepodległości odgrywały w pracy kulturalno-oświatowej Stowarzyszenia (zarówno centrali, jak i kół lokalnych). Praca ta ściśle wiązała się z propagowaniem patriotyzmu, co było szczególnie istotne w pracy wychowawczej z młodym pokoleniem emigracji.

**Słowa kluczowe:** polska emigracja w Wielkiej Brytanii, Stowarzyszenie Polskich Kombatantów, 3 Maja, 15 sierpnia, 11 listopada.

**Abstract:** The article focuses on the place occupied by celebration of state holidays within the activities of the Polish Ex-Combatants Association in Great Britain. The author demonstrated the significance of the celebrations of, among others, 3 May Constitution Day, Soldiers' Day and Independence Day, for the cultural and educational work of the Association (both for its the headquarters and local branches). This work was closely related to the promotion of patriotism, particularly important in educational work with the young generation of emigrants.

**Keywords:** Polish emigration in Great Britain, Polish Ex-Combatants Association in Great Britain, 3 May, 15 August, 11 November.

Spośród polskich organizacji kombatanckich działających po II wojnie światowej w Wielkiej Brytanii do największych rozmiarów urosła – ze względu na liczebność wojsk lądowych w szeregach Polskich Sił Zbrojnych (PSZ)

– Samopomoc Wojska. Z czasem zyskała ona powszechnie rozpoznawalne miano Stowarzyszenia Polskich Kombatantów (SPK).

Geneza Stowarzyszenia sięga lata 1945 r. To wtedy zrodziła się idea powołania do życia organizacji społecznej skupiającej ogół żołnierzy PSZ pozostających na Zachodzie<sup>1</sup>. Przyczyną było dążenie do zapewnienia żołnierzom PSZ (pozbawionym już od lipca 1945 r. politycznego i materialnego wsparcia ze strony legalnych władz polskich) zaplecza organizacyjnego koniecznego w adaptacji do życia z dala od Ojczyzny.

23 X 1945 r. w Londynie przyjęto uchwałę o powołaniu do życia Stowarzyszenia „Samopomoc Wojska”, nazwanego później Stowarzyszeniem Polskich Kombatantów. Nastąpiło to podczas zjazdu w Londynie w dniach 23–24 V 1946 r.

Rozbudowa SPK również poza Wielką Brytanią, w krajach wolnego świata, i powołanie głównych władz spowodowały wyłonienie oddziału SPK w Wielkiej Brytanii. Stało się to podczas I Walnego Organizacyjnego Zjazdu Delegatów SPK z terenu Wielkiej Brytanii. Istnienie oddziału zostało zatwierdzone przez Radę Główną SPK we wrześniu 1947 r.<sup>2</sup>

Pierwotnymi celami powstania Stowarzyszenia były samopomoc koleżeńską i kontynuowanie na emigracji walki o Polskę całą, prawdziwie wolną, suwerenną i demokratyczną. To właśnie SPK stanie się na kilkadziesiąt lat (do 1990 r.) przewodnikiem moralnym emigracji w drodze do wolnej Polski.

Podstawę pracy Stowarzyszenia w terenie od początku istnienia stanowiła sieć kół. W okresie największego rozwoju organizacyjnego, w czerwcu 1947 r. było ich 257, z blisko 30 tys. członków. Do początku lat pięćdziesiątych XX w. rolę koordynowania pracy znajdujących się w pobliżu kół pełniły okręgi SPK Wielkiej Brytanii. Od 1969 r. istniał podział na kilkanaście rejonów.

Praca społeczna i życie kulturalne kombatantów polskich w Wielkiej Brytanii ogniskowały się wokół sieci domów kombatanta SPK. Jako pierwsze, w latach 1947–1952, takie domy powstały w Glasgow, Bradford, Bridgwater,

<sup>1</sup> W części opracowań dotyczących udziału Polaki i Polaków w II wojnie światowej używa się niewłaściwej nazwy: Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie (co stanowiło formę legitymizacji wojska tworzonego od 1943 r. w ZSRR pod auspicjami polskich komunistów). Jedynym prawidłowym określeniem wojska podległego legalnym władzom Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie jest nazwa Polskie Siły Zbrojne.

<sup>2</sup> T. Kondracki, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii w działaniach na rzecz wolności Polski (w latach 1946–1990)*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombatanci jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017, s. 267–268. Zob. też: T. Kondracki, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996, s. 12–21; *SPK. Dziesięć lat służby 1946–1956*, Londyn 1956, passim; B.T. Łaszewski, *Z wojskowych szeregów do życia cywilnego. Historia powstania i pierwszych pięciu lat działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów 1945–1950*, Nowy Jork 1984, s. 16 i n.; *Dwadzieścia pięć lat Stowarzyszenia Polskich Kombatantów*, Londyn 1971, passim.

Bristol, Dundee, Edynburgu, Chorley, Manchesterze, Coventry i Worcester. Łącznie działało 36 domów kombatanta (jeszcze w 1996 r. było ich 26)<sup>3</sup>.

Główne miejsce w pracy SPK zajmował zawsze los Ojczyzny. Sytuacja w Polsce, poddanej opresyjnej dyktaturze komunistycznej, stanowiła centralny punkt odniesienia opinii i oficjalnych dokumentów SPK. Sprawy Kraju przenikały na co dzień pracę Stowarzyszenia, jego dokumenty programowe i praktyczne działania (ta prawidłowość dotyczyła zarówno SPK w Wielkiej Brytanii, jak i w innych krajach osiedlenia)<sup>4</sup>.

Już I Walny Zjazd Delegatów SPK (Samopomocy Wojska) uchwalił 24 V 1946 r., jako najważniejszy dokument zjazdowy, rezolucję, która wyraźnie określała stanowisko największej polskiej organizacji kombatanckiej wobec dramatycznych wydarzeń w Ojczyźnie.

Skazani przez historyczną katastrofę na dalsze pozostawanie poza ojczystym krajem – czytamy m.in. w tym ważnym dokumencie – ślubujemy dochować wiary tym wszystkim ideałom, za które walczyli i umierali członkowie Polskich Sił Zbrojnych na pobojowiskach całego świata [...]. Stwierdzamy, że dochowamy wierności ideałom narodowym w służbie społecznej z tą samą sumiennością, z jaką dochowaliśmy w szeregach Polskich Sił Zbrojnych [...]. Zadaniem naszym jest dalsze utrwalanie związków cywilizacyjnych z Zachodem, z równoczesnym zachowaniem rdzenia polskich wartości kulturalnych<sup>5</sup>.

Wśród celów działania SPK w dziedzinie ideowo-politycznej znajdowały się m.in.:

- 1) utrzymywanie i realizowanie wśród emigracji i społeczeństw krajów osiedlenia idei Niepodległej i Wolnej Polski,
- 2) obrona dobrego imienia Polski i Polaków,
- 3) współpraca z organizacjami polskimi (od grudnia 1990 r. z Krajem) oraz z kombatantami innych narodów<sup>6</sup>.

Jednym z wielu instrumentów utrzymywania przez SPK rzesz kombatanckich w gotowości do pracy na rzecz Kraju była działalność kulturalno-oświatowa. Tu zaś – jako powszechnie stosowana forma aktywności – wyróżniały się obchody świąt państwowych. Z dala od Ojczyzny przypominały one o niezbywalnych imponderabiliach ideowych Drugiej Wielkiej Emigracji.

<sup>3</sup> T. Kondracki, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów...*, s. 268; idem, *Historia...*, passim (zwłaszcza opracowanie Czesława Zychowicza na temat należących do SPK domów kombatanta: *Domy Kombatanta w Wielkiej Brytanii*, w: T. Kondracki, *Historia...*, s. 419–464).

<sup>4</sup> T. Kondracki, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów...*, s. 268–276. Na temat działalności SPK poza Wielką Brytanią, w szczególnie prężnym środowisku polskiej emigracji politycznej w Stanach Zjednoczonych, oprócz ujęć wycinkowych, zob. podstawowe opracowania autorstwa Piotra Kardeli: *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych w latach 1953–1990*, Olsztyn–Białystok 2015; *Koła Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych 1953–2012*, Olsztyn–Warszawa–Białystok 2017.

<sup>5</sup> Cyt. za: T. Kondracki, *Historia...*, s. 35.

<sup>6</sup> Ibidem, s. 5–6.

W obszernym rejestrze świąt i innych rocznic, obchodzonych w Wielkiej Brytanii przez kombatantów z SPK, wyróżniały się trzy główne: święto Konstytucji 3 maja, Święto Żołnierza (w kolejne rocznice zwycięstwa nad bolszewikami w Bitwie Warszawskiej 1920 r., 15 sierpnia), wreszcie 11 listopada, tj. kolejne rocznice odzyskania niepodległości w 1918 r.<sup>7</sup>

Obchody wspomnianych wyżej świąt – stanowiące kontynuację uroczystości sprzed wojny, jak i z okresu służby PSZ w latach II wojny światowej – przyjmowały głównie formę okolicznościowych akademii. Składały się one przeważnie z części oficjalnej – rozpoczynającej obchód modlitwy i przemówień – oraz artystycznej. W części o charakterze religijnym oprócz osób świeckich ważną rolę pełnili księża, najczęściej duszpasterze miejscowych polskich parafii<sup>8</sup>.

Aby podkreślić patriotyczny, ideowy, a przy tym uroczysty wymiar uroczystości, odczytywano – utrzymany w formie modlitwy – tekst *Inwokacji Stowarzyszenia Polskich Kombatantów*, z którego pochodzą m.in. te oto słowa:

Boże, Święty, Mocny a Nieśmiertelny!

Spójrz miłościwie na nas, polskich kombatantów, zebranych tu społem i spraw, byśmy wzmocnieni Ducha Świętego darami: Rozumu, Wiedzy i Mądrości... jedynie dobro naszej Ojczyzny i sprawy polskiej [podkreślenie oryginalne] mieli na względzie. Zezwól o Boże, byśmy wszyscy, których złączyła wspólna żołnierska powinność, pełniona pod biało-czerwonymi znaki, służbę swoją, winną Tobie i Polsce zawsze pełnili tak, jak przystało na prawych Polaków, zawołaniem których jest: „BÓG, HONOR I OJCZYZNA!”

Spraw Boże, byśmy naszym solidarnym wysiłkiem i ofiarną naszą pracą na społecznym polu służyli naszym Rodakom na obczyźnie, niosąc im bratnią pomoc i będąc dla nich wzorem zgody, jedności i oddania ojczystej sprawie [podkreślenie oryginalne]. [...] Wspomnij [Boże] na polską krew, przelaną na tyłu pobojożyłkach świata i wysłuchaj naszej żołnierskiej modlitwy, jaką my, polscy kombatanci wznosimy kornie do Ciebie, aby praca nasza nadal służyła Rzeczypospolitej Polskiej<sup>9</sup>.

Przebieg oraz różnorodna, ciekawa oprawa artystyczna uroczystości zależały od możliwości SPK. Dotyczyło to zarówno akademii organizowanych w Londynie przez centralę Stowarzyszenia<sup>10</sup>, jak i przez lokalne koła rozproszone na obszarze Wielkiej Brytanii, od południowej Anglii po rzadko zaludnione obszary północnej Szkocji (tu najdłużej działało koło w portowym Aberdeen).

<sup>7</sup> Ibidem, *passim*. Na temat działalności kulturalno-oświatowej SPK w Wielkiej Brytanii w pierwszych latach działalności zob. też: T. Kondracki, *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, Warszawa 2007, s. 324–337.

<sup>8</sup> Idem, *Historia...*, s. 5–6.

<sup>9</sup> Ibidem, s. V.

<sup>10</sup> Od połowy lat siedemdziesiątych działalność władz SPK w Wielkiej Brytanii (także organizacja obchodów rocznicowych) koncentrowała się w gmachu Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego (POSK) przy 240 King Street w londyńskiej dzielnicy Hammersmith.

Obchody świąt państwowych, organizowane przez SPK, stanowiły liczący się czynnik jednoczenia emigracji wokół idei Polski Wolnej; tym bardziej istotny, im silniejsze okresowo były antagonizmy na tle politycznym, dzielące lokalne polskie środowiska. Ten ostatni czynnik okazał się szczególnie ważny w okresie głębokiego podziału politycznego emigracji od 1954 r. aż po przewyciężenie tych podziałów na początku lat siedemdziesiątych (istotną cezurą było objęcie prezydentury, po śmierci Augusta Zaleskiego, w kwietniu 1972 r., przez powszechnie akceptowanego Stanisława Ostrowskiego)<sup>11</sup>.

Tam gdzie życie społeczne mniejszości polskiej tętniło mocniej, dochodziło do bliższej współpracy różnych organizacji, w tym SPK, komitetów parafialnych, Związku Rzemieślników i Robotników Polskich (ZRRP) i innych. W takich przypadkach obchody organizowano w ramach np. – jak w Oksfordzie – Komitetu Koordynacyjnego Lokalnych Organizacji Polskich<sup>12</sup>. Niekiedy dokonywano podziału obowiązków, związanych z przygotowaniem uroczystości, pomiędzy zainteresowane polskie organizacje. I tak np. w Huddersfield od 1958 r. kalendarz obchodów świąt narodowych ustalano wspólnie, zaś miejscowe koło SPK przejęło organizowanie listopadowych obchodów Święta Niepodległości<sup>13</sup>. Często uroczystości o charakterze narodowym (także imprezy towarzyskie) były organizowane przez sąsiadujące koła SPK, czemu sprzyjał – wprowadzony w 1969 r. – podział na rejony łączące znajdujące się w pobliżu koła Stowarzyszenia<sup>14</sup>.

Ze względu na wagę działu kulturalno-oświatowego, jako podstawowego dla utrzymania polskiego, narodowego charakteru emigracji, SPK w Wielkiej Brytanii za pomocą posiadanych środków pomagało w organizowaniu świetlic, zaopatrując je w sprzęt i biblioteki. Popierano rozwój polskich zespołów artystycznych (chórów, kółek plastycznych, zespołów muzycznych i tanecznych oraz teatralnych). Od nich w dużym stopniu zależał poziom akademii rocznicowych. W organizowaniu obchodów rocznic państwowych pomagano też na inne sposoby. W pełnym zakresie pracę tę prowadzono na terenie oddziału w Wielkiej Brytanii już od końca 1947 r. Było to jeszcze w czasie pozostawiania tysięcy polskich kombatantów w obozach i hostelach pracowniczych, gdzie istniały względnie dogodne warunki do organizowania życia kulturalnego (niemal każdy taki ośrodek posiadał dużą salę na cele kulturalno-oświatowe). Co warto podkreślić, rezultaty osiągnięte przez SPK w dziedzinie pracy kulturalno-oświatowej były szczególnie cenne, gdyż w tym zakresie nie korzystano z materialnej pomocy władz brytyjskich<sup>15</sup>.

<sup>11</sup> T. Kondracki, *Historia...*, s. 37–38, 122. Na temat konfliktów dzielących emigrację w latach 1954–1972 szeroko w pracy: A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999, passim.

<sup>12</sup> Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), A.XX.32/344/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 323, 344, 360.

<sup>13</sup> IPMS, A.XX.32/440/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 235.

<sup>14</sup> Tak było np. w Kole SPK nr 382 w Loughborough. Zob. T. Kondracki, *Historia...*, s. 279.

<sup>15</sup> Ibidem, s. 47–50; T. Kondracki, *Polskie organizacje kombatanckie...*, s. 325.

Pewien – na ogół przejściowy – regres w organizowaniu zespołów artystycznych zaznaczył się w okresie przechodzenia kombatantów do miast (głównie na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych oraz w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych). Nader często wiązało się to z trudnościami lokalowymi. Były koła SPK, które rozpoczynały działalność od spotkań na ogólnie dostępnych ławkach w parkach miejskich (niekiedy – z braku własnych lokali – wynajmowano sale od Brytyjczyków czy innych polskich organizacji). Dopiero stabilizacja w nowych miejscach osiedlenia sprzyjała rozwojowi działu kulturalno-oświatowego w pracy kół SPK. Gdy w latach sześćdziesiątych w części kół Stowarzyszenia zaznaczył się kryzys amatorskiej twórczości artystycznej, dróg do jego przezwyciężenia szukano w połączeniu wysiłków z innymi polskimi organizacjami. Wspólnie łatwiej było stawiać czoło trudnościom. Dzięki temu jeszcze w roku sprawozdawczym 1969/1970 pod marką SPK w Wielkiej Brytanii występowało 8 teatrów amatorskich, 12 zespołów tanecznych, 9 chórów i 4 orkiestry (zespoły muzyczne)<sup>16</sup>.

Istotnym aspektem organizacji obchodów rocznicowych przez centralę i koła lokalne SPK było wciąganie do ich realizacji młodego pokolenia, w tym zwłaszcza młodzieży harcerskiej. Tak właśnie – przez aktywny współdziałanie – dokonywał się proces wychowania narybku emigracji. Często występy dziecięcych i młodzieżowych zespołów artystycznych zapewniały efektowną, godną oprawę uroczystości. Obchody narodowe traktowano tym samym jako istotny czynnik zdobywania poparcia młodzieży dla naczelnych celów ideowo-politycznych emigracji niepodległościowej. W tym zakresie znaczące osiągnięcia były udziałem szkół nauczania przedmiotów ojczyстых, zwanych szkołami sobotnimi<sup>17</sup>. Efekty oddziaływania wychowawczego na dzieci i młodzież z drugiego już pokolenia emigracji wyrażały się m.in. w zwiększonym udziale absolwentów szkół sobotnich w zespołach artystycznych występujących na uroczystościach narodowych<sup>18</sup>.

Na godną oprawę akademii rocznicowych i innych uroczystości składała się – w miarę możliwości – obecność jednego lub nawet więcej pocztów sztandarowych. Posiadanie zaszczytnego znaku wyróżniającego – sztandaru – stało się ambicją każdego z kół SPK w Wielkiej Brytanii. Było tak zwłaszcza wtedy, gdy w polskich uroczystościach kombatanckich uczestniczyły pocztysztandarowe brytyjskich kolegów – kombatantów skupionych w The Royal British Legion. W takich przypadkach starano się dotrzymywać kroku brytyjskim towarzyszom broni, fundując własne sztandary (jak np. w kołach SPK w Ipswich w 1953 r. oraz w Coventry w 1955 r.)<sup>19</sup>. Poświęcenie sztandarów

<sup>16</sup> Idem, *Historia...*, passim, zwłaszcza s. 54, 68, 77, 106.

<sup>17</sup> Ibidem, passim, zwłaszcza s. 69–70, 100–105, 132–133, 167–168 i n. Szeroko na temat szkolnictwa polskiego w Wielkiej Brytanii pisał T. Radzik, *Szkolnictwo polskie w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej*, Lublin 1991.

<sup>18</sup> T. Kondracki, *Historia...*, s. 52, 69, 105, 107.

<sup>19</sup> IPMS, A.XX.32/108/passim; IPMS, A.XX.32/399/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 313, 315.

i przyjęcie ich na służbę w kołach SPK odbywało się przeważnie w Święto Żołnierza (m.in. w kołach w Oldham, Swindon, Reading czy Slough); w mniejszym stopniu w dzień 3 Maja (m.in. w Wellingborough czy Rugby)<sup>20</sup>. W kronikach SPK w Wielkiej Brytanii zanotowano przypadek, gdy w 1950 r. koło w Southampton otrzymało sztandar w darze od angielskich kolegów z miejscowej organizacji kombatanckiej (The Royal British Legion)<sup>21</sup>.

Akademie z okazji polskich świąt narodowych miały szczególnie okazałą oprawę, na którą składały się: obecność jednego lub wielu pocztów sztandarowych (nie tylko SPK, ale też innych organizacji, w tym brytyjskich), występy artystyczne, bogata oprawa plastyczna, np. flagi i godła narodowe, powszechnie rozpoznawalny wizerunek klasztoru na Monte Cassino czy emblematy różnych jednostek wojskowych PSZ<sup>22</sup>.

O ile uroczystości z okazji 3 Maja i 11 listopada odbywały się z reguły bez większych wyprzedzeń i opóźnień (daty obchodów z zasady pokrywały się z datami najbliższych sobót lub niedziel), to znacznie większa dowolność występowała w przypadku dat obchodów sierpniowego Święta Żołnierza. Ponieważ połowa tego miesiąca była na ogół jeszcze okresem urlopów, w niektórych kołach uroczystości przenoszono z połowy sierpnia na koniec tego miesiąca, a nawet na wrzesień (w kole SPK w Amersham poświęcenie sztandaru i obchód Święta Żołnierza w 1977 r. zorganizowano 11 września)<sup>23</sup>.

W związku ze ścisłym powiązaniem wielu komórek SPK z lokalnymi środowiskami parafialnymi<sup>24</sup> obchody narodowe często przeplatały się z religijnymi. Zdarzało się zatem, że Święto Żołnierza łączono z przypadającym na 15 sierpnia Świętem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (w kole SPK w Telford)<sup>25</sup>. Analogicznie zdarzało się, że niektóre koła obchodziły 11 listopada razem z – przypadającym w listopadzie i kończącym rok liturgiczny – kościelnym

<sup>20</sup> IPMS, A.XX.32/232, 334, 386, 192, 293, 301/passim; T. Kondracki, *Historia...*, passim.

<sup>21</sup> IPMS, A.XX.32/309/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 315, 413.

<sup>22</sup> T. Kondracki, *Historia...*, passim.

<sup>23</sup> Ibidem, passim, zwłaszcza s. 347.

<sup>24</sup> Zob. np.: ibidem, s. 251. Przy organizowaniu obchodów patriotyczno-religijnych trudną do przecenienia rolę odgrywali księża z lokalnych polskich parafii. W Londynie taką funkcję spełniał kościół garnizonowy SPK – pw. św. Andrzeja Boboli (jego parafianami od początku byli głównie polscy kombatanci). Znaczenie świątyni wzrosło wraz z usytuowaniem nieopodal – w latach siedemdziesiątych XX w. – biur licznych polskich instytucji emigracyjnych, w tym centrali SPK w Wielkiej Brytanii (w londyńskim POSK). Kolejni proboszczowie świątyni pw. św. Andrzeja Boboli – jak podkreślał ostatni prezes SPK w Wielkiej Brytanii, Czesław Maryszczak – sprawowali funkcje naczelnych kapelanów SPK, „biorąc udział we wszystkich świątach narodowych i wojskowych, które Stowarzyszenie organizowało. W kościele odbywały się Msze św. w rocznice zbrodni katyńskiej i [w] Święto Żołnierza, święto 3-go maja i Odzyskania Niepodległości [11 Listopada]”. Cz. Maryszczak, *Słowo Prezesa Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii na 50-lecie Kościoła św. Andrzeja Boboli*, w: *Kronika Kościoła św. Andrzeja Boboli w Londynie 1961–2011*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012, s. 15.

<sup>25</sup> IPMS, A.XX.32/182/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 292.

Świętem Chrystusa Króla. 11 XI 1988 r. (w 70. rocznicę odzyskania niepodległości) w Amersham odsłonięto tablicę dedykowaną „ku pamięci i chwale żołnierza polskiego”. Nieco później dołączono tablicę i urnę z ziemią z Katynia<sup>26</sup>.

Ważnym aspektem obchodów świąt narodowych w kołach SPK był udział przedstawicieli miejscowych władz brytyjskich oraz lokalnych społeczności. To sprzyjało porozumieniu i budowaniu prawdziwie przyjacielskich relacji na linii polscy kombatanci – społeczeństwo brytyjskie.

Należy podkreślić, że emigracja niepodległościowa nie poprzestawała na organizowaniu obchodów głównych świąt: Konstytucji 3 maja, Święta Żołnierza – 15 sierpnia i Święta Niepodległości – 11 listopada. Rejestr uroczystości rocznicowych, o charakterze ogólnonarodowym czy lokalnym – środowiskowym, organizowanych przez SPK, na ogół we współpracy z innymi organizacjami polskimi, był bez porównania większy. Obejmował on m.in. obchody: 100-lecia urodzin Józefa Piłsudskiego (1967), 150-lecia śmierci Tadeusza Kościuszki (1967), 600-lecia Uniwersytetu Jagiellońskiego (1964), rocznic wymarszu Pierwszej Kompanii Kadrowej (6 sierpnia), rocznic zbrodni katyńskiej (kwiecień), rocznic kopernikańskich, rocznic śmierci gen. Władysława Sikorskiego (4 lipca), rocznic wybuchu II wojny światowej (obu wrześniowych napaści – niemieckiej i sowieckiej), rocznic obrony Lwowa (listopad), Cudu nad Wisłą (15 sierpnia), powstań śląskich, bitwy o Monte Cassino (maj) i innych. Koło SPK w Aberdeen świętowało w 1980 r. 40. rocznicę przybycia oddziałów polskich do Szkocji<sup>27</sup>. W kole w Rugby otwarcie Uniwersytetu Emigracyjnego w 1950 r. powiązano z obchodami imienin marszałka Józefa Piłsudskiego (19 marca)<sup>28</sup>. Koło SPK 1 Dywizji Pancerniej – poza innymi – obchodziło także, co nie dziwi, rocznice ważniejszych walk dywizji (na czele z największą bitwą 1 DPanc pod Falaise – w sierpniu) czy urodziny jej dowódców – generałów Stanisława Maczka i Klemensa Rudnickiego<sup>29</sup>. Analogicznie londyńskie Koło SPK nr 106 „Żandarm” świętowało każdego 13 czerwca, w kolejne rocznice inauguracji działalności, co zbiegało się z datą słynnej historycznej szarży Dywizjonu Karabinierów (poprzedników żandarmerii) na wojska rosyjskie podczas powstania listopadowego w 1831 r.<sup>30</sup>

Sytuacja w Kole SPK „Żandarm” nie była wyjątkiem. Osobną kategorię uroczystości rocznicowych w kołach SPK stanowiły upamiętnienia kolejnych

<sup>26</sup> IPMS, A.XX.32/115/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 252, 347.

<sup>27</sup> T. Kondracki, *Historia...*, passim.

<sup>28</sup> IPMS, A.XX.32/301/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 310.

<sup>29</sup> IPMS, A.XX.32/122/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 403.

<sup>30</sup> IPMS, A.XX.32/106/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 394. Specjalny charakter miała służba porządkowa kombatantów – żandarmów PSZ podczas centralnych londyńskich obchodów świąt narodowych i innych wielkich zgromadzeń emigracji (np. w położonym nieopodal Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego Royal Albert Hall). Do tego rejestru zadań dochodziła zaszczytna służba żandarmów na Zamku, u boku kolejnych, rezydujących tam aż do 1990 r., prezydentów Rzeczypospolitej. T. Kondracki, *Historia...*, s. 394.



okrągłych rocznic ich utworzenia (np. w kole SPK w Worcester)<sup>31</sup>. Koło SPK w szkockim Glasgow zaznaczało pamiętne dla Polaków w Kraju i na emigracji rocznice – poznańskiego Czerwca 1956 r. oraz protestów społecznych w PRL: w grudniu 1970 r. (na Wybrzeżu), w czerwcu 1976 r. (w Ursusie i Radomiu) oraz z lat 1980–1981 (w tym związanych z wprowadzeniem 13 XII 1981 r. stanu wojennego)<sup>32</sup>.

W rewanżu za obecność na polskich uroczystościach gości spośród miejscowego społeczeństwa brytyjskiego, w tym kombatantów, polscy weterani często uczestniczyli ze sztandarami w obchodach brytyjskich, zwłaszcza w listopadowym Remembrance Day<sup>33</sup>.

Wagę uroczystości narodowych w kołach SPK w Wielkiej Brytanii podnosiła obecność gości zasłużonych dla Kraju i emigracji, w tym polityków (np. prezydentów Augusta Zaleskiego czy Stanisława Ostrowskiego), a zwłaszcza byłych dowódców z lat wojny – generałów: Władysława Andersa, Bronisława Ducha, Stanisława Kopańskiego, Nikodema Sulika, Tadeusza Bora-Komorowskiego, Kazimierza Wiśniowskiego czy Stanisława Maczka. Ten ostatni generał był szczególnie często – co nie dziwi – gościem kół SPK z obszaru Szkocji (np. w Glasgow, Kirkcaldy czy Dundee; generał mieszkał w pobliskim Edynburgu, zaś do kół SPK z tego obszaru należało wielu jego dawnych podkomendnych z 1 DPanc)<sup>34</sup>. W Święto Żołnierza w 1975 r. gen. Maczek otworzył w Kirkcaldy Salę Pamięci 1 DPanc<sup>35</sup>. Częstymi gośćmi w różnych kołach SPK w Wielkiej Brytanii bywali wieloletni duszpasterze polskiej emigracji – biskupi (arcybiskupi): Władysław Rubin i Szczepan Wesoly<sup>36</sup>.

Niekiedy polskie obchody narodowe wykorzystywano do podkreślenia wspólnoty losów z krajami znajdującymi się – podobnie jak Polska – w sferze dominacji ZSRR. I tak podczas obchodów Święta Niepodległości w Kirkcaldy w listopadzie 1956 r. przyjęto rezolucję potępiającą krwawe stłumienie powstania węgierskiego zapoczątkowanego 23 X 1956 r.<sup>37</sup> Podobnie było w kole SPK w Cambridge 13 XI 1955 r., kiedy w trakcie obchodów Święta Niepodległości

<sup>31</sup> IPMS, A.XX.32/236/passim; T. Kondracki, *Historia...*, passim, zwłaszcza s. 300.

<sup>32</sup> IPMS, A.XX.32/105/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 381.

<sup>33</sup> Zob. np.: T. Kondracki, *Historia...*, s. 411.

<sup>34</sup> IPMS, A.XX.32/105, 50, 60/passim; T. Kondracki, *Historia...*, passim.

<sup>35</sup> IPMS, A.XX.32/50/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 377.

<sup>36</sup> Obaj wspomniani duszpasterze emigracji dobrze rozumieli problemy kombatantów, gdyż sami wyrosli z tego środowiska. W. Rubin był żołnierzem Armii Polskiej w ZSRR, a później Armii Polskiej na Wschodzie. S. Wesoly do Wielkiej Brytanii przyjechał jako żołnierz 2 Korpusu Polskiego (zob. np.: *Kronika Kościoła...*, s. 11). Jego koleje życia były typowe dla losów setek tysięcy Polaków z ziem wcielonych do III Rzeszy. Pochodząc ze Śląska, został zmobilizowany przymusowo do Wehrmachtu, z którego zdezerterował we Francji, a następnie trafił ochotniczo w szeregi PSZ (2 Korpus).

<sup>37</sup> IPMS, A.XX.32/50/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 376. Prężne koło SPK w Kirkcaldy dodatkowo wyróżniało ufundowanie i odsłonięcie w sierpniu 1978 r. pomnika katyńskiego. T. Kondracki, *Historia...*, s. 377.

uchwalono rezolucję w sprawie Polaków przebywających jeszcze ciągle w niewoli na „niehumanitarnej ziemi”, w ZSRR<sup>38</sup>.

W sensie merytorycznym polskie obchody narodowe organizowane przez centralę oraz lokalne komórki SPK w Wielkiej Brytanii służyły popularyzacji celów SPK. Sprzyjały też – co istotne – prezentacji lokalnym środowiskom brytyjskim polskiego punktu widzenia na historię Europy w XX w., w tym zwłaszcza na mniej znane aspekty dziejów II wojny światowej. W szczególności brytyjskich gospodarzy informowano o istocie obu zbrodniczych totalitaryzmów: nazistowskiego – niemieckiego i komunistycznego – sowieckiego. O ile wiedza na Zachodzie o zbrodniach niemieckich była już stosunkowo duża, o tyle zasób informacji docierających do społeczeństwa brytyjskiego na temat zbrodni sowieckiego aparatu terroru, w tym zwłaszcza NKWD, okazał się bardzo ograniczony. Tu swą rolę informacyjną spełniały m.in. liczne w kołach SPK obchody katyńskie, niekiedy połączone z odsłanianiem pomników i tablic oraz z nagłaśnianymi w lokalnych społecznościach przemarszami przez miasta. 6 IV 1982 r. pochód taki przeszedł ulicami miasta Derby na rynek, gdzie złożono wieniec. Rok później – w 50-lecie zbrodni – tablicę katyńską odsłonięto w kole w Bradford<sup>39</sup>. Takich upamiętnień zbrodni katyńskiej przez SPK było na obszarze Wielkiej Brytanii znacznie więcej (głównym pozostawał pomnik katyński na londyńskim cmentarzu Gunnersbury, nieopodal stacji metra Acton Town, odsłonięty we wrześniu 1976 r.)<sup>40</sup>.

W kole SPK nr 242 w Stafford, w dniach wrześniowych obchodów rocznicy bitwy o Anglię, udało się przekonać władze miejskie o niestosowności wywieszania na ratuszu m.in. flagi sowieckiej, jako kraju będącego wówczas, w 1940 r., sojusznikiem III Rzeszy (co więcej, jak wiadomo, Luftwaffe atakując Londyn, używała paliwa sprowadzanego z Rosji). W następstwie starań strony polskiej Rada Miejska Staffordu uchwaliła usunięcie flagi sowieckiej; co więcej – podjęto decyzję o wywieszaniu na ratuszu dwukrotnie w roku – 3 maja i w rocznicę bitwy o Anglię – flagi polskiej<sup>41</sup>. W dniach polskich uroczystości w Bedford, gdzie działało Koło SPK nr 302, do tradycji przeszło, dzięki życzliwości władarzy miasta, wywieszanie – jak w Stafford – flagi

<sup>38</sup> IPMS, A.XX.32/296/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 323.

<sup>39</sup> IPMS, A.XX.32/432, 451/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 83, 97, 240, 288, 305.

<sup>40</sup> Na temat upamiętnień ofiar zbrodni katyńskiej przez polskie środowisko emigracyjne w Wielkiej Brytanii w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. zob. podstawową pracę T. Wolszy, „Katyń to już na zawsze katy i katowani”. W „polskim Londynie” o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956), Warszawa 2008.

<sup>41</sup> IPMS, A.XX.32/242/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 306. Kolejne rocznice bitwy o Anglię przypadają na pamiątkę kulminacyjnego dnia walk powietrznych nad Londynem, tj. 15 IX 1940 r. Do dzisiaj ten dzień jest szczególnie czczony w całej Wielkiej Brytanii, np. poprzez liczne uroczystości, tak centralne, jak i lokalne, czy przez powszechne zbiórki społeczne na fundusz wspierający weteranów brytyjskich Królewskich Sił Powietrznych (The RAF Benevolent Fund) itp.

polskiej na ratuszu<sup>42</sup>. Podobnie było w dniach obchodów 1000-lecia Polski Chrześcijańskiej (1966) w Sheffield, gdzie pieczę nad obchodami sprawował Komitet Lokalny Milenium pod przewodnictwem proboszcza parafii oraz wieloletniego prezesa koła SPK<sup>43</sup>.

Szczególnie duży rezonans wywołały obchody 50. rocznicy agresji sowieckiej 17 IX 1989 r. Kulminację londyńskich uroczystości stanowił przemarsz setek polskich kombatantów i młodzieży harcerskiej, z licznymi pocztami sztandarowymi, do ścisłego centrum miasta – na Whitehall, pod londyński Cenotaph. Uczestniczył w nich ostatni prezydent RP na uchodźstwie Ryszard Kaczorowski w otoczeniu przedstawicieli życia politycznego i społecznego emigracji<sup>44</sup>.

Szczególnie okazałe przebiegły w środowiskach SPK obchody 1000-lecia Polski Chrześcijańskiej (1966). Pierwsze prace rozpoczęto już kilka lat przed rocznicą. SPK zaangażowało się w działalność Komitetu Milenijnego w Wielkiej Brytanii. W działaniach szeroko wykorzystywano sieć kół Stowarzyszenia. XIX Zjazd Oddziału SPK w Wielkiej Brytanii w lipcu 1965 r. zwrócił się do wszystkich kół z trzema dezyderatami: włączenia się do prac lokalnych Komitetów Milenijnych; dostosowania terminarza obchodów lokalnych do centralnej uroczystości przewidywanej na londyńskim stadionie White City 22 V 1966 r.; zorganizowania wyjazdów i wycieczek dla dorosłych i młodzieży na uroczystości londyńskie „z uwagi na wyjątkowy charakter obchodu dla Polaków oraz jego wartość propagandową wobec społeczeństwa brytyjskiego”<sup>45</sup>.

Obchody Milenium, zarówno centralne, jak i w środowiskach lokalnych, na ogół wypadły wspaniale. 22 V 1966 r. kilkadziesiąt tysięcy rodaków, przybyłych z najdalszych zakątków Zjednoczonego Królestwa, wzięło udział w centralnej uroczystości na stadionie White City. Była to – w zgodnej ocenie współczesnych – największa na Wyspach Brytyjskich manifestacja przywiązania emigracji do wiary i polskości. Podobne zdarzenia miały miejsce na brytyjskiej prowincji. W Wellingborough lokalne koło SPK uczestniczyło w przygotowaniu i przeprowadzeniu przez miasto procesji ze sprowadzoną z Polski kopią obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej<sup>46</sup>.

W sierpniu 1985 r. dużą rangę zyskały obchody Święta Żołnierza, zorganizowane w londyńskim Polskim Ośrodku Społeczno-Kulturalnym (POSK) w 40-lecie zakończenia wojny w Europie<sup>47</sup>.

<sup>42</sup> IPMS, A.XX.32/302/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 326.

<sup>43</sup> IPMS, A.XX.32/439/passim; T. Kondracki, *Historia...*, s. 270. W dniach obchodów Milenium flaga polska zawisła także na ratuszu miasta Ashton-under-Lyne (dzięki zabiegom lokalnego koła SPK). Zob. T. Kondracki, *Historia...*, s. 251.

<sup>44</sup> Ibidem, s. 162, il. IX.

<sup>45</sup> Ibidem, s. 89.

<sup>46</sup> Ibidem, s. 89, 320. Na temat obchodów milenijnych w Wellingborough zob. też: IPMS, A.XX.32/293/passim.

<sup>47</sup> T. Kondracki, *Historia...*, s. 171.

Przez dziesięciolecia polskim kombatantom w Wielkiej Brytanii towarzyszył utwór wyrażający nadzieję na powrót do Ojczyzny – *Marsz Kombatantów*: z tekstem Wiktora Budzyńskiego i do muzyki Jana Markowskiego. Po raz pierwszy został wykonany w londyńskiej Royal Albert Hall podczas polskich obchodów Święta Żołnierza, 13 VIII 1950 r., przez Mariana Nowakowskiego – solistę Royal Opera House z Covent Garden, Chór Polski i orkiestrę Metropolitan Military Band. Refren *Marsza Kombatantów* brzmiał:

Lecz przyjdzie dzień, lecz przyjdzie rok,  
Inny od lat, od tych dni,  
I znajdziesz ślad, przypomnisz krok,  
Do niej będziemy znów szli...  
Zdziwi się Hel i Gdyński port,  
Że Bałtyk wezbrał od lez;  
Powiemy im: „Hej! Przyszedł dzień...  
Ten marsz w Ojczyźnie już jest”<sup>48</sup>.

Odzyskanie przez Polskę w 1990 r. suwerenności nie oznaczało zaniechania obchodów ważnych rocznic narodowych w środowiskach SPK w Wielkiej Brytanii. Bardzo obfite w obchody były zwłaszcza lata 1993–1995 (50-lecia walk PSZ podczas II wojny światowej). W 1993 r. upamiętniono m.in. tragiczną śmierć koło Gibraltaru gen. Sikorskiego (co zbiegło się ze sprowadzeniem we wrześniu tego roku ciała premiera i Naczelnego Wodza PSZ z cmentarza lotników polskich w Newark na Wawel). Uczczono 50. rocznicę bitwy o Monte Cassino, lądowania w Normandii, Powstania Warszawskiego, wyzwolenia Bolonii, 50-lecie zakończenia wojny w Europie, a także 50. rocznicę ujawnienia zbrodni katyńskiej<sup>49</sup>.

Nie było kwestią przypadku, że to właśnie sierpniowe Święto Żołnierza w 1992 r. (w Polsce nazywane Świętem Wojska Polskiego) wybrano do zrealizowania symbolicznego powrotu kombatantów z Zachodu w zwartych szeregach do Polski.

15 VIII 1992 r. przed Grobem Nieznanego Żołnierza w Warszawie przedfilowało w równym szyku 400 pocztów sztandarowych. Z nich największą grupę stanowiło 249 znaków bojowych Armii Krajowej. Nie zabrakło jednak kilkudziesięciu sztandarów oddziałów i kół SPK (z Wielkiej Brytanii i innych krajów osiedlenia). Po pocztach sztandarowych przemaszzerowali kombatanci. Sprawozdawca „Tygodnia Polskiego” relacjonował:

Szli zwartymi kolumnami, reprezentując różne jednostki, różne armie, różne kraje, szli pod swymi sztandarami, niektórzy w swych dawnych mundurach. Towarzyszyły im nieustanne brawa. Po raz pierwszy pod sztandarem „Antykomunistyczne podziemie” szli żołnierze NSZ, po raz pierwszy w wolnej Warszawie szli żołnierze

<sup>48</sup> Ibidem, s. VII.

<sup>49</sup> Ibidem, s. 177, 200–204, 415.

od Andersa i Maczka, po raz pierwszy szli kombatanci, którzy pozostali za obecną wschodnią granicą Polski. Ten wspaniały marsz im się należał<sup>50</sup>.

Tak oto na ulicach Warszawy w sierpniu 1992 r. zrealizowana została przysięga złożona w 1946 r., przed wyjazdem z Włoch do Wielkiej Brytanii na groby poległych kolegów, przez żołnierzy 2 Korpusu Polskiego gen. W. Andersa: „Zespoleni z dążeniami całego narodu, tak w Kraju, jak i na obczyźnie, ślubujemy trwać nadal w walce o wolność Polski bez względu na warunki, w których nam przyjdzie żyć i działać”<sup>51</sup>.

## Streszczenie

W działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów (oddziału w Wielkiej Brytanii) duże znaczenie odgrywały obchody świąt państwowych, zwłaszcza Konstytucji 3 maja, Święta Żołnierza 15 sierpnia oraz Święta Niepodległości 11 listopada. Obchody narodowe często przeplatały się z religijnymi (tak było np. w związku z uroczystościami z okazji milenium Polski Chrześcijańskiej, 1966). Obchody świąt (w tym państwowych) stanowiły czynnik jednoczenia wychodźstwa wokół idei Polski Wolnej; tym bardziej istotny, im silniejsze były antagonizmy polityczne dzielące emigrantów (głównie w latach 1954–1972). Możliwości organizacyjne w zakresie przygotowywania obchodów zależały m.in. od warunków materialnych (w tym lokalowych) placówek SPK. Obchody stanowiły instrument zdobywania poparcia młodego pokolenia dla celów ideowo-politycznych emigracji. Ważnym aspektem obchodów świąt narodowych w kołach SPK w Wielkiej Brytanii było prezentowanie polskiego punktu widzenia lokalnym środowiskom brytyjskim, np. w kwestii zbrodni katyńskiej. Symbolicznym zwieńczeniem marszu polskich kombatantów z Wielkiej Brytanii do wolnej Polski stały się obchody Święta Żołnierza (Święta Wojska Polskiego) w Warszawie w połowie sierpnia 1992 r.

## Celebrations of National Holidays in the Activities of the Polish Ex-Combatants Association in Great Britain in 1946–1990

Celebrations of Polish national holidays played a significant role in the activities of the Polish Ex-Combatants Association (*Stowarzyszenie Polskich Kombatantów* – SPK) and its branch in Great Britain, in particular the 3 May Constitution Day, Soldiers' Day on 15 August, and Independence Day on 11 November. National celebrations were often combined with religious ones (as in the case of the celebrations of the millennium of Christianity in Poland in 1966). Celebrations of national days (including state holidays) were a factor in uniting the Polish emigrants around the idea of Free Poland; all the more important, the stronger the political antagonisms separating the emigrants (mainly in 1954–1972). Organisational possibilities in preparing celebrations depended, among others, on material conditions (including housing) of the local SPK branches. The celebrations were an instrument for gaining the support of the young generation for the ideological and political purposes of the emigration. An important aspect of the celebration of national holidays in the SPK branches in Great

<sup>50</sup> Cyt. za: ibidem, s. 195.

<sup>51</sup> Tekst „Deklaracji Żołnierzy 2 Korpusu” m.in. w: IPMS, C 466/VI, k. nlb. Zob. też: *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, oprac. Z. Wawer i in., red. A. Suchcitz, Londyn 2012, s. 601.

Britain was the presentation of the Polish point of view to local British communities, e.g. on the Katyn Massacre. The celebration of the Soldiers' Day (Polish Army Day) in Warsaw in mid-August 1992 became a symbolic culmination of the march of Polish veterans from Great Britain to free Poland.

## Bibliografia

- 5 Kresowa *Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, oprac. Z. Wawer i in., red. A. Suchcitz, Londyn 2012.
- Dwadzieścia pięć lat Stowarzyszenia Polskich Kombatantów*, Londyn 1971.
- Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.
- Kardela P., *Koła Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych 1953–2012*, Olsztyn–Warszawa–Białystok 2017.
- Kardela P., *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych w latach 1953–1990*, Olsztyn–Białystok 2015.
- Kondracki T., *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996.
- Kondracki T., *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948*, Warszawa 2007.
- Kondracki T., *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii w działaniach na rzecz wolności Polski (w latach 1946–1990)*, w: „Ojczyzna obrońcy swemu”. *Weterani i kombatancki jako problem polityczny i społeczny w Polsce w XX wieku*, red. M. Kornat, M. Kruszyński, T. Osiński, Lublin–Warszawa 2017, s. 267–277.
- Kronika Kościoła św. Andrzeja Boboli w Londynie 1961–2011*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.
- Łaszewski B.T., *Z wojskowych szeregów do życia cywilnego. Historia powstania i pierwszych pięciu lat działalności Stowarzyszenia Polskich Kombatantów 1945–1950*, Nowy Jork 1984.
- Radzik T., *Szkolnictwo polskie w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej*, Lublin 1991.
- SPK. *Dziesięć lat służby 1946–1956*, Londyn 1956.
- Wolsza T., „*Katyn to już na zawsze katy i katowani*”. W „*polskim Londynie*” o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956), Warszawa 2008.
- Zychowicz Cz., *Domy Kombatanta w Wielkiej Brytanii*, w: T. Kondracki, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996, s. 419–464.

Biogram: **Tadeusz Kondracki** – dr hab., prof. Instytutu Historii PAN. Autor m.in. publikacji: *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996* (Londyn 1996); *Stowarzyszenie Marynarki Wojennej 1945–1992* (Gdynia 2003); *Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918–1939* (Toruń 2006); *Polskie organizacje kombatanckie w Wielkiej Brytanii w latach 1945–1948* (Warszawa 2007); *Stefan Adam Zamoyski (1904–1976). Ziemianin, żołnierz, działacz emigracyjny* (Warszawa 2018). Zainteresowania naukowe: dzieje polskich organizacji kombatanckich w Wielkiej Brytanii po 1945 r.; historia Polskich Sił Zbrojnych w okresie II wojny światowej. E-mail: tkond@o2.pl.